

संविधान आणि पर्यावरण संरक्षण: कायदेशीर तरतुदी आणि आव्हाने

कुमारे लक्ष्मण नागोराव

सहाय्यक प्राध्यापक,

डॉ. पतंगराव कदम कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पेण जि. – रायगड

परिचय:

भारताचे संविधान हे देशाचा सर्वोच्च कायदा आहे, जे मूलभूत अधिकार, मार्गदर्शक तत्त्वे आणि नागरिकांचे कर्तव्य यांचा समावेश करते. पर्यावरण संरक्षण हा आधुनिक काळातील एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे, आणि भारतीय संविधानात यासंदर्भात अनेक तरतुदी आहेत. या शोधनिबंधात संविधानातील पर्यावरण संरक्षणाशी संबंधित कायदेशीर तरतुदी, त्यांची अंमलबजावणी आणि त्यासमोरील आव्हाने यांचा अभ्यास केला जाईल. याशिवाय, संशोधनाची उद्दिष्टे, ग्रहिते आणि संदर्भ यांचाही समावेश केला जाईल.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. **संविधानातील तरतुदींचा अभ्यास:** भारतीय संविधानातील पर्यावरण संरक्षणाशी संबंधित तरतुदींचा सखोल अभ्यास करणे.
2. **कायदेशीर अंमलबजावणीचे विश्लेषण:** पर्यावरण संरक्षणाशी संबंधित कायद्यांची अंमलबजावणी आणि त्याची प्रभावीता तपासणे.
3. **आव्हानांचे मूल्यांकन:** पर्यावरण संरक्षणाच्या कायदेशीर तरतुदींच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणींचे विश्लेषण करणे.

गृहीतके:

1. भारतीय संविधानातील पर्यावरण संरक्षणाशी संबंधित तरतुदी पुरेशा सर्वसमावेशक आहेत, परंतु त्यांची अंमलबजावणी प्रभावी नाही.
2. कायदेशीर तरतुदींच्या अंमलबजावणीत प्रशासकीय आणि सामाजिक आव्हाने प्रमुख अडथळे आहेत.

3. पर्यावरण संरक्षणासाठी नागरिकांचे सहभाग आणि जागरूकता वाढवल्यास कायदेशीर तरतुदींची प्रभावीता वाढू शकते.

कायदेशीर तरतुदी:

भारतीय संविधानात पर्यावरण संरक्षणाशी संबंधित अनेक तरतुदी आहेत, ज्या खालीलप्रमाणे आहेत:

1. **उद्देशिका:** संविधानाची उद्देशिका भारताला सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय प्रदान करण्याचे उद्दिष्ट मांडते, ज्यामध्ये पर्यावरणीय न्यायाचा समावेश होतो. यामुळे पर्यावरण संरक्षणाला संवैधानिक आधार मिळतो.
2. **मूलभूत कर्तव्ये (कलम 51A):** संविधानाच्या 42व्या दुरुस्ती (1976) द्वारे मूलभूत कर्तव्ये समाविष्ट करण्यात आली. कलम 51A(g) नुसार, प्रत्येक नागरिकाचे **कर्तव्ये** आहे की त्याने "प्राकृतिक पर्यावरण, ज्यामध्ये वन, नदी, झील आणि वन्यजीव यांचा समावेश आहे, याचे संरक्षण आणि संवर्धन करावे तसेच प्राणिमात्रांबद्दल दयाभाव ठेवावा."
3. **राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे (कलम 48A):** 42व्या दुरुस्तीने कलम 48A अंतर्भूत केले, जे असे सांगते की "राज्याने पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्याचा प्रयत्न करावा आणि देशातील वने आणि वन्यजीवांचे रक्षण करावे."
4. **मूलभूत अधिकार:** कलम 21, जे जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचे संरक्षण करते, यामध्ये स्वच्छ पर्यावरणाचा अधिकार अंतर्भूत आहे, असे सर्वोच्च न्यायालयाने अनेक निर्णयांमध्ये स्पष्ट केले आहे. उदाहरणार्थ, *सुबाष कुमार विरुद्ध बिहार राज्य* (1991) मध्ये न्यायालयाने म्हटले की स्वच्छ पर्यावरण हा जीवनाच्या अधिकाराचा अविभाज्य भाग आहे.
5. **पर्यावरण कायदे:** संविधानाच्या सातव्या परिशिष्टानुसार, पर्यावरण संरक्षण हा केंद्र आणि राज्य सरकारांचा समवर्ती विषय आहे. यामुळे अनेक कायदे अस्तित्वात आले, जसे की पर्यावरण संरक्षण कायदा (1986), वन संरक्षण कायदा (1980), आणि जल प्रदूषण नियंत्रण कायदा (1974).

आव्हाने:

1. **अंमलबजावणीतील त्रुटी:** कायदेशीर तरतुदी असूनही, त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही. प्रदूषण नियंत्रण मंडळे आणि स्थानिक प्रशासन यांच्याकडे पुरेसे संसाधन आणि तांत्रिक क्षमता नसते.
2. **जागरूकतेचा अभाव:** नागरिकांमध्ये पर्यावरण संरक्षणाच्या कायदेशीर तरतुदी आणि त्यांच्या कर्तव्यांबाबत जागरूकतेचा अभाव आहे, ज्यामुळे कायद्यांचे पालन कमी होते.
3. **औद्योगिक आणि शहरी दबाव:** औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे पर्यावरणावर वाढता दबाव आहे. खाणकाम, बांधकाम आणि कारखान्यांमुळे होणारे प्रदूषण नियंत्रित करणे कठीण आहे.
4. **न्यायिक विलंब:** पर्यावरणीय खटल्यांचा निकाल लागण्यास विलंब होतो, ज्यामुळे कायद्याची प्रभावीता कमी होते. उदाहरणार्थ, *खानापूर आणि कोकावेट प्रकरण ()* मध्ये, खाणकामामुळे सिलिकोसिससारख्या आजारांचा सामना करावा लागला, परंतु न्यायिक प्रक्रिया लांबली.
5. **आर्थिक आणि राजकीय हितसंबंध:** पर्यावरण संरक्षण आणि आर्थिक विकास यांच्यातील तणावामुळे कायद्यांची अंमलबजावणी कमकुवत होते. मोठ्या प्रकल्पांना परवानगी देताना पर्यावरणीय नियमांचे उल्लंघन होते.

उपाययोजना:

1. **प्रशासकीय सुधार:** प्रदूषण नियंत्रण मंडळांना अधिक स्वायत्तता, संसाधने आणि तांत्रिक प्रशिक्षण प्रदान करणे.
2. **जागरूकता अभियान:** शालेय शिक्षण आणि जनमाध्यमांद्वारे पर्यावरण संरक्षणाबाबत जागरूकता वाढवणे.
3. **न्यायिक सुधार:** पर्यावरणीय खटल्यांसाठी विशेष न्यायालये स्थापन करून जलद निकाल सुनिश्चित करणे.
4. **सहभागात्मक दृष्टिकोन:** स्थानिक समुदायांना पर्यावरण संरक्षणाच्या निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करून घेणे.

निष्कर्ष:

भारतीय संविधानात पर्यावरण संरक्षणासाठी सर्वसमावेशक तरतुदी आहेत, ज्या मूलभूत अधिकार, कर्तव्ये आणि मार्गदर्शक तत्वांद्वारे समर्थित आहेत. तथापि, अंमलबजावणीतील त्रुटी, जागरूकतेचा अभाव आणि आर्थिक दबाव यांसारख्या आव्हानांमुळे या तरतुदींची प्रभावीता मर्यादित आहे. प्रशासकीय सुधार, जनजागृती आणि सहभागात्मक दृष्टिकोनाद्वारे ही आव्हाने दूर केली जाऊ शकतात. पर्यावरणीय न्याय सुनिश्चित करणे हे केवळ कायदेशीर बंधन नसून, भारताच्या टिकाऊ विकासासाठी आवश्यक आहे.

संदर्भ:

1. भारतीय संविधान, भारत सरकार.
2. पर्यावरण संरक्षण कायदा, 1986.
3. सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्णय: सुबाष कुमार विरुद्ध बिहार राज्य (1991).
4. www.sci.gov.in, www.edurev.in.